

ПРА НЕКАТОРЫЯ МАРФАЛАГІЧНЫЯ СРОДКІ МІЖФРАЗАВАЙ СУВЯЗІ ЯК ПАКАЗЧЫКІ СІНСЕАНТЫ Ў СКЛАДАНЫМ СІНТАКСІЧНЫМ ЦЭЛЫМ

У лінгвістычнай літаратуры складанае сінтаксічнае цэлае (ССЦ) вызначаецца як спецыфічная адзінка маўлення, якая ўяўляецца нібы ланцуг сказаў, аб'яднаных сэнсава, лексічна, граматычна, а таксама інтанцыйна. Дэлімітацыя тэксту ў залежнасці ад зместу не з'яўляецца надзейным крытэрыем, асабліва пры падзеле на складаныя сінтаксічныя адзінкі, бо яны прадугледжваюць не толькі сэнсавую, але і структурную цэласнасць. Таму важную ролю пры вылучэнні як самога ССЦ, так і яго структурных элементаў адыгрывае ўлік разнастайных сродкаў міжфразовай сувязі (МФС): лексічных, марфалагічных, сінтаксічных. Выступаючы найбольш выразнымі паказчыкамі сінсеманты, адзначаныя марфалагічныя сродкі ўказваюць на кантактную або дыстактную супадпарадкаванасць розных структурных элементаў (найперш словазлучэнняў, сказаў, абзацаў) у межах аднаго ССЦ. У даным артыкуле будуць прааналізаваны марфалагічныя сродкі МФС у залежнасці ад той ролі, якую яны выконваюць пры аб'яднанні сказаў у іншыя (больш буйныя) сінтаксічныя комплексы, а таксама як спецыфічныя сігналы сінсеманты.

Да асноўных марфалагічных сродкаў МФС адносяцца займеннікі, прыслоўі, злучнікі, часціцы, пабочныя словы, некаторыя абстрактныя назоўнікі, трывальна-часавыя формы дзеясловаў. Самым распаўсюджаным сродкам сінсеманты з'яўляецца займеннік. Частата ўжывання яго ў ролі замяняльнага слова абумоўлена не так самой сінсемантычнасцю займенніка, як спецыфікай яго абагульненага лексічнага значэння — указваць на прадмет, прымету або колькасць, але не называць іх. Відавочная і сінсемантычнасць сказаў з ужытымі займеннікамі: гэтыя сказы, вырваныя з ССЦ, патрабуюць абавязковага ўдакладнення, вяртання да тэксту. Як сцвярджае Р.Я.Салганік, “прастата “механізму” ўтварэння і нейтральнасць, універсальнасць ланцуговай займеннікавай сувязі вызначылі яе шырокае распаўсюджанне ў маўленні” [2, с. 70]. У якасці сродкаў МФС выкарыстоўваюцца займеннікі розных разрадаў: асабовыя, указальныя, прыналежныя, азначальныя. Аднак больш шырокае распаўсюджанне ў гэтай ролі атрымалі менавіта асабовыя займеннікі (дакладней — асабова-указальныя) у розных склонавых формах. Напрыклад:

Мінула больш за сорак гадоў, а зямля наша не залячыла ранаў, нанесеных вайной. Яны перасцерагаюць: чалавек, будзь пільны, беражы

найвялікшы здабытак — мір! (Я.Пархута. Зямля бацькоў нашых); *Талент і праца. Яны з'яднаныя непарыўна, іх нельга разлучаць, толькі разам яны могуць даць сапраўдны плён, бо адно без аднаго — бездапаможныя.* (Я.Сіпакоў. Наталенне смагі); *Андрэй тады, адразу пасля вайны, пакінуў быў Мсціжы другі раз. На фронт яго не ўзялі — хворае плячо; ён паехаў у горад і астаўся ў Чырвоным Урочышчы.* (І.Пташнікаў. Мсціжы)

Выкарыстанне асабова-ўказальных займеннікаў спрыяе надзвычай выразнаму размежаванню структурных элементаў ССЦ: наяўнасцю такага тыпу займеннікаў часцей вызначаецца сярэдняя частка складанай канструкцыі — развіццё думкі. Асабліва выразныя элементы ССЦ з анафарычным займеннікам. Разгледзім наступны прыклад:

Быў будзённы дзень, і ў аўтобусе — самы раз, ніхто не стаяў. Большасць ехала ў Жодзіна, некаторыя — у Мінск. Побач са мною села вясковая кабета. Што была яна з вёскі — выдавалі **рукі**, вялікія, быццам мужчынскія, і мазолістыя, натруджаныя.

Такія здольны трымаць вілы, што дзяруць пласты гною ў хляве.

Яны здольны трымаць сякеру, што можа раскалоць якую хочаш плашку.

Яны здольны ўсю днёўку нароўні з мужчынамі класці ў пракосы траву.

Яны могуць утрымаць і зброю, калі гэта спатрэбіцца.

Яны, гэтыя рукі, здольны быць і пяшчотнымі, абдымаць каханага, гушкаць дзіця — будучае зямлі нашай...

Так думалася пра **рукі** мае суседкі.

Яшчэ думалася, што некалі складу пра іх лепшы свой гімн.

(Я.Пархута. Зямля бацькоў нашых)

Вылучэнне структурных частак у ССЦ такога тыпу відавочнае: зачын — 1 абзац; развіццё думкі, якое характарызуецца ўжываннем указальнага займенніка *такія* і асабова-ўказальнага *яны*, — 2, 3, 4, 5, 6 абзацы; завяршэнне — 7, 8 абзацы. Зачын і завяршэнне ў адрозненне ад развіцця думкі не ўключаюць выдзеленыя займеннікі, а змяшчаюць слова, якое яны замяняюць — *рукі*. У выніку атрымліваецца спецыфічна акаймаванае ССЦ, у пачатку і канцы якога паўтараецца не словазлучэнне ці сказ, што бывае часцей, а толькі адно лагічна падкрэсленае слова.

Кваліфікаваць асабова-ўказальныя займеннікі толькі як уласцівасць другой або трэцяй часткі ССЦ нельга. Такія займеннікі могуць выкарыстоўвацца і ў зачыне, аднак тады яны выступаюць як сродак выражэння праспекцыі: раскрыццё іх сэнсу адбываецца не ў папярэднім, а ў наступным кантэксте, займеннікі ў гэтых выпадках з'яўляюцца спецыфічнымі сігналамі ўзгадвання:

Дняпро падбіраўся да яе спакваля, патроху, як разбойнік. У вечным сваім імкненні скрышыць правы бераг, ён падступаў у палавень зусім блізка ад яго, руйнаваў адхоны, зносіў, каб пасадзіць у другім месцы, лазу,

гвалтоўна вырываў кавалкі берага або асцярожна падмываў яго, каб раптам абурыць у вадку цэлыя брылы зямлі. Потым адступаў, да наступнай выспы. І трава літасціва спяшалася залячыць раны, нанесеныя Дняпром. А ён вяртаўся зноў і дзе руйнаваў, дзе падмываў і з часам абкружыў грушу амаль з усіх бакоў. (*У. Караткевіч. Каласы пад сярпом тваім*)

Прыведзенае ССЦ з'яўляецца выразнай ілюстрацыяй выкарыстання асабова-ўказальнага займенніка ў зачыне. Змест гэтага займенніка раскрываецца толькі ў апошнім сказе — завяршэнні ССЦ. Указальныя і прыналежныя займеннікі таксама маюць месца ў МФС, аднак значна радзей і таксама не з'яўляюцца абавязковымі паказчыкамі пэўнай часткі ССЦ. Параўнаем:

А 1812 год? Гэта ж на Бярэзіне завяршыўся канчатковы разгром напалеонаўскай арміі. У чэрвені таго ж года пераправай войск праз Нёман Напалеон пачаў паход на Расію (*Я. Пархута. Зямля бацькоў нашых*); У той чэрвеньскі дзень, калі на краіну і народ абрынулася страшнае — вайна, — Глеб не быў у горадзе — паехаў да бацькоў у сваю родную вёску, што была на Палессі. (*Б. Сачанка. Вераніка*)

У ранейшым прыкладзе ўказальны займеннік, уключаны ў другую частку ССЦ (развіццё думкі), паказвае на год, які называецца ў першым сказе (зачыне), у апошнім жа прыкладзе суадносныя па сэнсе займеннік і назоўнік выкарыстаны ў адным сказе, які фактычна выступае зачынам іншага ССЦ.

Сінсемантычнасць указальных і прыналежных займеннікаў відавочная: яны патрабуюць абавязковых каментарыяў. Названыя разрады не заўсёды выступаюць у ролі размежавальніка структурных элементаў ССЦ, але даволі часта субстантываваныя ўказальныя займеннікі могуць уваходзіць у зачыны, а ў некаторых выпадках з'яўляюцца нават паказчыкамі зачынаў:

Даўным-даўно тое было; Было гэта ў лютым сорок трэцяга. (*Я. Пархута. Зямля бацькоў нашых*); *Было гэта даўно.* (*Б. Сачанка. Хлеб*)

Неабходна зрабіць і яшчэ адну заўвагу: калі асабова-ўказальныя і субстантываваныя ўказальныя займеннікі з'яўляюцца толькі сігналамі сінсемантыі, то яны выступаюць як паказчыкі іншага структурнага элемента ССЦ; а калі ж яны маюць яшчэ і значэнне праспекцыі, то з'яўляюцца і паказчыкамі зачыну.

Для МФС ужываюцца і розныя групы прыслоўяў, у першую чаргу займеннікавыя прыслоўі: *тут, там, туды, сюды, адсюль* і інш. Гэта своеасаблівыя абстрактныя ўказальнікі месца, часу, прычыны, што паводле сваёй функцыі нагадваюць займеннікі. Іх канкрэтны змест цалкам залежыць ад кантэксту. Як і займеннікі, названыя прыслоўі выконваюць функцыю замяшчэння. Звычайна такія прыслоўі стаяць у пачатку сказа і сігналізуюць аб яго сінсемантыі:

Варонча. Вёска амаль гарадскога тыпу. Тут некалькі прадпрыемстваў. (У.Караткевіч. *Зямля пад белымі крыламі*); Ён [Сцёпка. — В.С.] збег з дарогі і паціху, ледзь не крадком, надыбаў на гэты стук, які, аднак, тут жа сціх. Тады Сцёпка прысеў, знізу ўгору агледзеў святлявы край неба — паблізу нічога падазронага не было відаць. (В.Быкаў. *Круглянскі мост*)

Займеннікавыя прыслоўі; як і займеннікі, па-першае, уяўляюцца найбольш моцным функцыянальным сродкам сувязі сказаў у ССЦ, па-другое, могуць выступаць своеасаблівымі паказчыкамі сярэдняй часткі ССЦ або, па-трэцяе, маючы значэнне праспекцыі, могуць з'яўляцца паказчыкамі зачынаў.

Сігналамі сінсемантыі могуць быць назоўнікі, аднак далёка не ўсе, а толькі тая іх частка, што патрабуе раскрыцця сэнсавага напаўнення ў кантэксте (сюды адносіцца пэўная частка абстрактных назоўнікаў, а таксама некаторая частка аддзеяслоўных). Адносная аўтасемантычнасць гэтых назоўнікаў дазваляе ім уключацца ў зачын. Аднак вырваны з ССЦ сказ з такога тыпу назоўнікамі не характарызуецца поўнай завершанасцю і патрабуе далейшага тлумачэння. Прааналізуем некалькі зачынаў ССЦ, узятых з розных твораў У.Караткевіча:

Я ехаў з губернскага горада М. у самы глухі куток губерні на наёмным вазку, і мая экспедыцыя падыходзіла да канца. (Дзікае паляванне караля Стаха); *Я ведаю, з чаго пачну. Паколькі, да часу, гэта толькі мая гісторыя, я пачну з самапраўдання.* (Чорны замак Альшанскі); *Лета было летам шчасця.* (Каласы пад сярпом тваім); *Увесь дзень і ўсю ноч кіпела, віравала тысячаарукая чалавечая праца.* (Хрыстос прызямліўся ў Гародні)

Выдзеленыя ў працытаваных радках словы патрабуюць абавязковага тлумачэння: у чым сутнасць экспедыцыі? Чаму апраўдваецца аўтар? Чаму лета было шчаслівым? Якую працу рабілі людзі? Такім чынам, адзначаныя назоўнікі спалучаюць у сабе сігнал сінсемантыі, бо ў пэўнай ступені залежаць ад кантэксту, ці сігнал узгадвання, бо ўжываюцца звычайна ў зачыне ССЦ, але раскрыццё іх значэння адбываецца ў далейшых структурных частках. Ужываючыся ў зачыне, назоўнікі такога тыпу прыніжуюць усё наступнае паведамленне, што дазваляе, на думку В.П.Луцэвай, разглядаць іх “як адзін са сродкаў выражэння праспекцыі ў тэксте. Уся ўвага чытача накіравана на чаканае, што абяцана аўтарам загідаць (у зачыне)” [1, с. 47].

Наяўнасць карэферэнтных слоў у выказванні абумоўлена адзіноствам зместу ССЦ: Аказваючыся кампанентам ССЦ, слова пачынае выконваць спецыфічную функцыю, што ў сваю чаргу ўплывае на яго сумяшчальнасць з іншымі словамі ў кантэксте — узнікае своеасаблівая кантактная або дыстактная залежнасць, узаемаабумоўленасць слова і кантэксту. Рэалізацыі гэтай залежнасці і ўзаемаабумоўленасці найлепшым чынам спрыяе выкарыстанне сінсемантычных слоў: займеннікаў, прыслоўяў, некаторых

назоўнікаў. Прыналежнасць слоў (а значыць, з імі і сказаў) да аўтасемантычных мае істотнае значэнне для вылучэння ССЦ з тэксту, а таксама для размежавання структурных элементаў ССЦ.

Спіс літаратуры

1. Лунева В.П. Синтаксис связной речи (Сложное синтаксическое целое). — Пермь, 1992.
2. Солганик Г.Я. Синтаксическая стилистика (сложное синтаксическое целое). — М., 1973.

Электронный архив библиотеки МГУ имени А.А. Кулешова